De strijd om discursieve macht

Een relationele discoursanalyse van het Nederlandse integratiedebat, 1990-2005

Justus Uitermark, Vincent Traag & Jeroen Bruggeman

Het is algemeen bekend dat in publieke debatten sommige deelnemers domineren en andere veel minder gehoor vinden. Maar hoe kunnen we zulke verschillen in discursieve macht conceptualiseren, meten en verklaren? Dit artikel ontwikkelt een aanpak voor relationele discoursanalyse om samenwerking en strijd tussen deelnemers in het Nederlandse integratiedebat te analyseren.

Inleiding

Publieke debatten zijn het wezenskenmerk van liberale democratieën.[1] Politieke filosofen hebben nagedacht over de voorwaarden voor goede debatten (Habermas, 1990, 1991), terwijl empirisch onderzoekers hebben bestudeerd hoe in reëel bestaande publieke sferen (Fraser, 1991) sommige discoursen of groepen worden bevoordeeld te koste van andere (Benson, 2009; Ferree et al., 2002). Toch weten we weinig over machtsvorming binnen publieke debatten. We hebben geen theorieën, concepten en methodes om te bepalen en te verklaren welke actoren, groepen of discoursen domineren. Verschillende varianten van discoursanalyse – *critical discourse analysis, frame analysis* en *claim analysis* – hebben weliswaar elk op hun eigen manier de dynamiek van machtsrelaties belicht maar ze hebben de neiging om discoursen voor te stellen als uitdrukking van individuele posities, niet als relaties tussen actoren. Ondanks dat op theoretisch niveau wel wordt erkend dat de betekenis en positie van actoren slechts duidelijk wordt door de relaties te bestuderen die zij met elkaar hebben, is er op conceptueel en methodologisch vlak nog veel te winnen. Om te onderzoeken hoe relaties in publieke debatten zich vormen, vullen we daarom discoursanalyse aan met netwerkanalyse. We analyseren de positie van afzonderlijke en groepen actoren door hen te positioneren binnen een geheel van verknoopte relaties, wat door Elias (1978) een figuratie wordt genoemd en door netwerkanalisten een topologie (Bruggeman, 2008). We kijken naar de vorming van groepen en hun interne en externe machtsrelaties en laten zien dat kleine groepen met een grote symbolische solidariteit en sterk leiderschap dominant kunnen zijn ten opzichte van grote groepen met minder solidariteit of leiderschap.

1 Met dank Peter Achterberg, Willem de Koster, Jan Willem Duyvendak, Iliass el Hadioui, Maarten Hajer, Don Weenink en twee anonieme referenten voor commentaar op het onderzoek en eerdere versies van dit stuk.

Onze casus is het integratiedebat in Nederland van 1990 tot en met 2005. Spelers die pleiten tegen het multiculturalisme hebben terrein gewonnen in dit debat. Mensen als Frits Bolkestein, Pim Fortuyn, Ayaan Hirsi Ali, en meer recent Geert Wilders zijn beroemd en berucht geworden door hun confronterende discours. We noemen zulke actoren *neoculturalisten* omdat ze pleiten voor een herwaardering van de Nederlandse cultuur en van de Westerse cultuur in het algemeen, om het hoofd te bieden aan minderheden, met name moslims. Het is algemeen bekend dat neoculturalisten meer macht hebben verworven binnen het Nederlandse integratiedebat (bijvoorbeeld Duyvendak et al., 2010; Eyerman, 2008; Prins, 2002, 2004; Schinkel, 2007, 2008). Maar hoe verworven deze actoren macht in relatie tot andere actoren in hetzelfde debat?
In de tweede paragraaf geven we aan hoe netwerkanalyse kan helpen bij discoursanalyse. We pleiten voor een *relationele discoursanalyse*. De derde paragraaf introduceert een algoritme dat antagonistische groepen kan identificeren en legt uit hoe we netwerkanalyse hebben gebruikt voor het conceptualiseren van macht, solidariteit, polarisatie en leiderschap. De vierde paragraaf presenteert de casus en de data. De vijfde paragraaf presenteert de bevindingen. De zesde paragraaf bespreekt de bredere relevantie van de bevindingen en de zevende paragraaf prestenteert de conclusies.

Naar een relationele discoursanalyse: frames, claims, en netwerken

Discoursanalyse omvat een grote en interdisciplinaire familie van benaderingen die taal, tekens en symbolen als analyseobject nemen. Vanuit een discoursanalytisch perspectief is politiek in essentie een strijd om de dominante interpretatie van de sociale realiteit (Hajer, 1995). Binnen de sociologie is frame-analyse de meest algemene en invloedrijke manier om discursieve strijd te bestuderen. Het framingperspectief is vooral toegepast op sociale bewegingen, die worden beschouwd als broedplaatsen en verspreiders van frames die gevestigde manieren van waarnemen uitdagen. Framing is een interactief proces waarbij actoren tegelijkertijd samenwerken met gelijkgezinden en concurreren met andersdenkenden om de eigen denkbeelden te verspreiden en tegengestelde denkbeelden te weerspreken of te marginaliseren (zie Benford, 1993; Benford en Snow, 2000). Aan de hand van het framingperspectief hebben wetenschappers op verschillende manieren de complexiteit van discursieve strijd geanalyseerd (zie onder meer Gamson en Modigliani, 1989; Kriesi et al., 1995; Ferree et al., 2002; Roggeband en Vliegenthart, 2007). De belofte van framinganalyse kan echter niet volledig worden gerealiseerd zolang frames of actoren nog als min of meer aparte entiteiten worden geconceptualiseerd en gemeten (zie Benford, 1997; Benford en Snow, 2000; Ferree, 2003; Poletta, 1997; Steinberg, 1998, 1999).
Om het relationele element van frame-analyse verder aan te scherpen, hebben Ruud Koopmans en Paul Statham een variant ontwikkeld die zij claimanalyse noemen (zie Koopmans en Statham, 1999; Koopmans et al., 2005). Claimanalyse codeert elke actor die een claim articuleert, de actoren aan wie de claims zijn gericht en de modaliteiten van de claims (protesten, manifesten, rellen). Door die

onderlinge relaties in kaart te brengen bouwt claimanalyse frameanalyse uit met een relationele analyse van discursieve strijd. Claimanalisten zijn er tot op zekere hoogte inderdaad in geslaagd om relaties (tussen degenen die claims articuleren en degenen aan wie ze gericht zijn) in kaart te brengen. Maar het bekijken van (verzamelingen van) relaties tussen paren actoren is niet voldoende. De gehele figuratie of netwerktopologie moet bestudeerd worden om de posities van de actoren en de aard en mate van hun macht te bepalen. Van de studies die zijn verricht op het snijvlak van relationele en symbolische analyse (bijvoorbeeld Ansell, 1997; Emirbayer en Goodwin, 1994; Franzosi, 1999, 2004; Mische, 2003) zijn met name de bijdragen van Randall Collins en Norbert Elias hier van belang.

Relationele discoursanalyse

Collins' werk stelt ons in staat om debatten te conceptualiseren als arena's waar actoren groepen vormen en symbolen betekenis geven door emotioneel geladen interacties. Hij stelt dat conflicten, groepen en machtsrelaties voortkomen uit herhaalde en gerichte interacties die emotionele energie opwekken en kanaliseren. Collins (2004) bestudeerde interacties die worden gekenmerkt door lichamelijke nabijheid, maar zijn ideeën kunnen ook worden toegepast op gemedieerde interacties zoals debatten in de geschreven media. Debatten op de krantenpagina's genereren en kanaliseren emotionele energie, net als directe interacties. Actoren in debatten investeren positieve energie in hun bondgenoten in de vorm van complimentjes of bevestiging, terwijl ze hun tegenstanders proberen te degraderen door kritiek en verdachtmakingen. Die gerichte woordenstromen zijn asymmetrisch en brengen machtsongelijkheden met zich mee. De verdeling van aandacht is bijvoorbeeld zeer ongelijk. Beroemde politici fungeren als magneten die emotionele energie aantrekken van meer perifere aanhangers (Collins, 1998). Ze belichamen de collectieve energie van de actoren die betekenis en belang aan hen toedichten. Debatten kunnen dus à la Collins geanalyseerd worden als asymmetrische en emotioneel geladen interacties waar machtsongelijkheden uit voortkomen.

Terwijl Collins' werk helpt bij het conceptualiseren van interacties in debatten, toont Elias het belang aan van het in kaart brengen van de structuur van figuraties (Elias, 1978, 1939/1994). De invloed van de netwerktopologie op machtsverdelingen komt onder meer aan de orde in Elias en Scotsons (1965/1994) onderzoek naar een voorstad van Leicester die door hen Winston Parva werd genoemd. De vraag die ze probeerden te beantwoorden was waarom de bewoners van de ene buurt moreel superieur werden geacht ten opzichte van de bewoners van een andere buurt, ondanks het feit dat beide buurten vergelijkbaar waren in termen van sociale klasse, etniciteit en moraliteit. De auteurs stelden dat het gevonden verschil in (discursieve) macht verklaard kan worden door de netwerkstructuur van beide gemeenschappen. De bewoners van de zogenaamd superieure buurt vormden een hechte gemeenschap en waren daardoor in staat intern normen af te dwingen en anderen uit te sluiten. De bewoners van de – ook door henzelf – als inferieur beschouwde buurt ontbeerden dergelijke relaties en konden zich daardoor niet collectief teweerstellen tegen roddel en uitsluiting. Terwijl de gevestigden in de superieur geachte buurt symbolisch en sociaal verbonden waren via

alom gerespecteerde leiders, werden de buitenstaanders van de inferieure buurt geassocieerd met de meest gestigmatiseerde bewoners in hun leefomgeving. Deze studie liet zien dat het netwerkpatroon van relaties bepaalt hoe waardevolle middelen en informatie (zoals roddel of toegang tot hulpbronnen) worden verdeeld. Elias (1994) stelde dat zijn buurtstudie een 'empirisch paradigma' representeert; gevestigde groepen bestendigen hun positie door de rijen te sluiten. Zoals we zullen zien, heeft de dynamiek van discursieve strijd in het Nederlandse integratiedebat enkele opvallende overeenkomsten met de figuratie zoals die door Elias en Scotson werd waargenomen in Winston Parva.

Het werk van Collins, Elias en andere relationele theoretici bevat bouwstenen voor een relationele discoursanalyse. Een discours is relationeel in de zin dat woorden en symbolen slechts begrepen kunnen worden binnen de relaties waarin ze betekenis krijgen (Emirbayer, 1997). Een discours reflecteert en bemiddelt de macht van individuen en groepen die zichzelf en hun tegenstrevers betekenis toedelen (Elias, 1998, p. 189). Deze interacties creëren een weefsel van ongelijke afhankelijkheden; ze binden actoren in een figuratie waarover niemand de volledige controle heeft maar waarin sommigen machtiger zijn dan anderen. Deze relationele benadering van discursieve conflicten noopt tot een conceptuele en methodologische heroverweging van enkele algemeen gebruikte concepten in de politieke sociologie, zoals polarisatie, solidariteit, leiderschap en macht.

Concepten en methoden

Politieke posities worden relationeel bepaald; ze ontstaan als uitkomst van zowel positieve als negatieve interacties. Door uitgebreide verhaallijnen en *one-liners* identificeren actoren zich met sommigen terwijl ze zich distantiëren van anderen. Uit deze interacties vormen zich groepen die worden samengebonden omdat de leden vrienden of vijanden delen. Hier geven we aan hoe we antagonistische groepen identificeren en welke relationele concepten en maten we gebruiken om hun interne en externe machtsrelaties te onderzoeken.

Het detecteren van groepen

Netwerkanalyse heeft verreweg het meeste aandacht geschonken aan positieve relaties, zoals familiebanden, vriendschappen of economische transacties (zie Borgatti et al., 2009; Bruggeman 2008; Vega-Redondo 2007; White en Johansen 2005). Studies van negatieve relaties zijn zeldzaam en er zijn dan ook weinig methoden of maten ontwikkeld die negatieve relaties incorporeren. Alleen de balanstheorie (*balance theory*; Davis, 1963; Wasserman en Faust 1994) heeft systematisch aandacht gegeven aan netwerken met zowel positieve als negatieve relaties. De balanstheorie gaat ervan uit dat twee actoren met een positieve onderlinge relatie ieder dezelfde relaties met een derde actor hebben. Een triade (een cyclus van drie gekoppelde actoren) is bijvoorbeeld in balans als twee actoren met een positieve onderlinge relatie beiden een positieve of juist een negatieve relatie hebben met de derde actor. Als alle triades in een netwerk in balans zijn, dan is het netwerk als geheel in balans (Davis, 1967). Veel reëel bestaande net-

werken zijn echter volgens deze strikte definitie niet in balans. Daarnaast kan de intensiteit van relaties, bekend als sterke versus zwakke banden (Granovetter, 1973), verschillen. Hoe kunnen we dan de plaats van actoren bepalen in 'rommelige', ongebalanceerde netwerken? Hoewel methodes zijn ontwikkeld om na te gaan in hoeverre netwerken in balans zijn (Doreian en Mrvar, 1996), zijn de veronderstellingen van balanstheorie te strikt voor een analyse van discursieve strijd tussen grote aantallen actoren waarbij rommelige, ongebalanceerde netwerken de regel zijn.

In de natuurkunde worden systemen die bestaan uit magnetische deeltjes die elkaar aantrekken of juist afstoten weergegeven met een zogenaamd *spin glass* model (Castellano et al., 2009). Reichardt en Bornholdt (2006a, 2006b) hebben een spin glass model ontwikkeld om clusters (groepen, gemeenschappen) in netwerken te detecteren, waarbij de punten (*nodes*) in groepen worden ingedeeld op basis van hun relaties (*ties*). Deze methode detecteert clusters van punten die hechtere relaties met elkaar hebben dan verwacht zou mogen worden op basis van toeval, terwijl over de scheidslijnen van clusters heen de relaties juist minder hecht zijn dan verwacht (Fortunato 2010). Recentelijk is dit *spin glass* model gegeneraliseerd om clusters te detecteren binnen netwerken met zowel positieve als negatieve relaties (Traag en Bruggeman, 2009; Bruggeman et al., 2012).[2] Met deze methode kunnen we actoren indelen aan de hand van hun interacties in plaats van aan de hand van tevoren bepaalde categorieën of kenmerken zoals partijlidmaatschap of etniciteit. Dit kan verrassende resultaten opleveren. Radicaal links en radicaal rechts kunnen bijvoorbeeld in hetzelfde cluster belanden als ze beiden het politieke centrum aanvallen zonder elkaar aan te vallen. Ook in de hier gepresenteerde resultaten zijn er soms onwaarschijnlijke samenklonteringen of indelingen waarbij actoren met tegengestelde ideeën over integratie toch in hetzelfde cluster komen. Daar zijn verschillende redenen voor.

Ten eerste is er soms steun tussen mensen met uiteenlopende ideeën over integratie – mensen kunnen uiteenlopende ideeën hebben maar elkaar toch bijvallen. Femke Halsema heeft bijvoorbeeld ideeën over integratie die op een aantal punten sterk afwijken van Ayaan Hirsi Ali maar ze sprak wel haar steun voor Hirsi Ali uit toen zij bedreigd werd. Een ander voorbeeld betreft Ed van Thijn en Frits Bolkestein. Zij hadden andere ideeën over integratie maar in de tijd dat ze het meest centraal stonden in het debat wisselden ze ook beleefdheden uit en koppelden ze kritiek aan erkenning (Van Thijn heeft bijvoorbeeld weliswaar kritiek op Bolkestein maar voegt er enkele ondersteunende woorden aan toe terwijl Bolkestein Van Thijn selectief maar positief aanhaalt wanneer hij Van Thijns stelling bevestigt dat integratieproblemen zich doen voelen in het trapportaal). Door dit soort mechanismen worden ideologische scheidslijnen doorkruist en daardoor enigszins afgezwakt.

Ten tweede kunnen mensen met tegengestelde ideeën over integratie toch dezelfde vrienden of vijanden hebben. Het kan bijvoorbeeld dat een actor in het debat na de moord op Theo van Gogh Jan-Peter Balkenende steunt omdat de pre-

2 Voor een gedetailleerde uitleg van dit model alsmede het gebruikte (*simulated annealing*) algoritme, zie Traag en Bruggeman (2009).

mier zijn betrokkenheid toont bij een afgebrande Islamitische school terwijl iemand anders hem waardeert omdat hij een kabinet leidt dat de immigratie sterk wil inperken en inburgering wil afdwingen. Het kan ook dat mensen met tegengestelde denkbeelden zich tegen dezelfde 'totale ander' afzetten, zoals bijvoorbeeld een orthodoxe imam of een in brede kringen als racist aangemerkte politicus als Hans Janmaat.

We kunnen dit soort verwijzingen zien als dempers op ideologische tegenstellingen. Zulke verwijzingen komen veel voor en zorgen ervoor dat indelingen soms onwaarschijnlijk lijken. Zulke resultaten lijken weliswaar contra-intuïtief, maar ze zijn valide in de zin dat er blijkbaar verschillende dimensies zijn waarop actoren zich met elkaar (des)identificeren, die niet samenvallen in een afgetekende polarisatie. In periodes waarin we dat soort contra-intuïtieve indelingen zien, is de polarisatie(score) ook laag en zijn er geen discursieve leiders. De scores en tegenstellingen lopen echter op wanneer actoren zich wel desidentificeren of identificeren aan de hand van hun uiteenlopende opvattingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen Hirsi Ali en Job Cohen elkaar aanvielen en beiden (vooral Hirsi Ali) steun ontvingen van een achterban. Op dat moment vormen zich scherp afgetekende clusters die makkelijk geduid kunnen worden omdat ze discursieve leiders hebben met een uitgesproken discours.

Discursieve macht

Wat voor en hoeveel macht actoren hebben hangt af van hun positie in een figuratie. Actoren 'hebben' (eigenlijk is het beter te zeggen: concentreren) macht voor zover ze anderen in hun netwerk kunnen dwingen of verleiden om hen aandacht, middelen, of hulp toe te delen; machtige actoren zijn schakelaars en bemiddelaars in een netwerk van minder machtige actoren (Emirbayer, 1997). Bij publieke debatten, waarbij actoren zich in relatie tot elkaar positioneren met uiteenlopende referenties, kunnen we drie kwalitatief verschillende aspecten van macht onderscheiden.

1. *Articulatiemacht* verwijst naar de capaciteit om zich te manifesteren. In de context van een publiek debat betekent dit dat de poortwachters van de media aan auteurs de mogelijkheid hebben verleend om hun stem te laten horen. We operationaliseren de articulatiemacht van een cluster als het aantal leden van de groep met 'uitgaande' verwijzingen gedeeld door het totale aantal actoren met uitgaande verwijzingen.

2. *Consonatiemacht* verwijst naar de capaciteit om een discours te articuleren waar anderen mee instemmen (*cf.* Koopmans, 2004, p. 374). Deze vorm van macht manifesteert zich het duidelijkst wanneer iemand 'een snaar raakt' en een publiek zich omvormt van toeschouwers naar volgers, medestanders, of vrienden. Consonantie meten we als $(p - n)/(p + n)$, waarbij p het aantal positieve verwijzingen is dat een actor ontvangt en n het aantal negatieve verwijzingen. Elke actor of cluster krijgt zo een score tussen -1 (alleen negatieve verwijzingen) tot +1 (alleen positieve verwijzingen).

3. *Resonantiemacht* verwijst naar de capaciteit om reacties los te maken. Het is belangrijk om een scherp analytisch onderscheid te maken tussen consonantie en resonantie: consonantie wordt gegenereerd door supporters terwijl resonantiemacht wordt gegenereerd door supporters, neutrale commentatoren *en* tegenstanders. De macht om reacties los te maken is cruciaal omdat publieke arena's en zeker opiniepagina's gedijen bij kritiek en de voortdurende creatie van tegenstellingen. Zoals Koopmans (2004, p. 374) stelt, geldt "any publicity is good publicity" ook voor politieke kritiek: ook de verwerping van een claim brengt die claim onder de aandacht en helpt daarmee aan de verspreiding ervan in publieke sfeer. Vanuit een relationeel perspectief, kan resonantie worden geoperationaliseerd als *indegree*; het totaal aantal verwijzingen (positief, neutraal en negatief) dat een actor of cluster ontvangt. De relatieve resonantiemacht van een actor of cluster is het aantal verwijzingen dat wordt ontvangen gedeeld door het totaal aantal verwijzingen binnen het debat.

Solidariteit en leiderschap

De verschillende soorten macht worden bepaald voor individuele actoren en kunnen worden geaggregeerd naar clusters. Maar de macht van een cluster om het debat te bepalen is niet simpelweg de som der delen (of, in dit geval, leden). De zich ontvouwende topologie van clusters bepaalt hoe netwerkvoordelen (of -nadelen) worden gekanaliseerd en verdeeld. Een cluster kan worden gevormd doordat de leden een gemeenschappelijke vijand bekritiseren, terwijl een ander cluster wordt gevormd doordat de leden samenklitten doordat ze elkaar bijvallen en complimenteren. Als actoren zich met elkaar verbinden door positieve interacties, dan kunnen we spreken van een discursieve alliantie waarbij actoren bij elkaar emotionele energie opwekken en gezamenlijke symbolen betekenis toedelen. Zo bezien zijn de krantenartikelen vehikels van betekenistoedeling waarmee relaties van solidariteit, leiderschap en polarisatie vorm krijgen.

Solidariteit – Binnen een cluster wordt solidariteit versterkt en uitgedrukt door positieve onderlinge verwijzingen (Collins, 2004; Durkheim, 1893/1997). Om solidariteit te meten gaan we uit van de veelgebruikte maat van dichtheid (*density*), maar we houden tegelijk ook rekening met negatieve verwijzingen. We meten het aantal positieve minus het aantal negatieve verwijzingen gedeeld door het maximaal mogelijke aantal verwijzingen (Diani en Bison, 2004). Elk cluster (s) heeft een n_s-tal leden verbonden door $k+_{ss}$ positieve relaties en $k-_{ss}$ negatieve relaties (de notatie k_{sr} gebruiken we voor relaties *tussen* clusters s en r). Voor een cluster s is de maat voor solidariteit dan: $(k+_{ss} - k-_{ss})/n_s(n_s - 1)$.

Leiderschap – Wanneer actoren positieve energie kanaliseren naar dezelfde symbolen, fungeren die symbolen als belichaming van het groepscharisma (Collins, 2004; Elias, 1965/1994). In onze casus zijn die symbolen personen die positieve aandacht trekken van de leden van hun cluster: discursieve leiders. Discursief leiderschap komt grotendeels overeen met Webers charismatisch leiderschap (Weber, 1978, pp. 1158-1159), maar verschilt van bureaucratisch leiderschap

omdat discursieve leiders anderen niet tegen hun zin kunnen verordonneren hen te steunen. We berekenen een score voor discursief leiderschap voor elke individuele actor: het aantal actoren binnen een cluster dat diegene positief aanhaalt minus het aantal actoren binnen het cluster dat diegene negatief aanhaalt.
Naast het identificeren van individuele leiders kunnen we ook meten in hoeverre een cluster uitgesproken leiders heeft, waarbij een lage variantie van discursief leiderschap duidt op egalitaire relaties (actoren verwijzen tamelijk gelijkmatig naar alle clusterleden in plaats van naar één leider in het bijzonder) en een hoge variantie duidt op grote verschillen in discursief leiderschap. Een hoge variantie geeft aan dat leiderschap zich concentreert, terwijl een lage variantie aangeeft dat de groep weliswaar nominaal bestaat maar geen leiders heeft die zich manifesteren.

Polarisatie – De literatuur conceptualiseert polarisatie normaal gesproken als divergentie, dat wil zeggen, als een verschil in opvattingen tussen groepen binnen een populatie (bijvoorbeeld Baldassarri en Bearman, 2007; Baldassarri en Gelman, 2008; Fiorina et al., 2005). Maar als we politiek beschouwen als een proces van relatievorming, dan is een verschil van mening een mogelijke *oorzaak* van polarisatie maar niet hetzelfde *als* polarisatie. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat meningsverschillen aan de kant geschoven worden bij een externe aanval (zoals een terroristische aanslag), terwijl omgekeerd kleine meningsverschillen aanleiding kunnen geven tot schisma's. Een meer relationele benadering conceptualiseert polarisatie dan ook als de gelijktijdige clustering van bondgenoten en de afstoting tussen tegenstanders – precies de uitsortering van interacties die de gebruikte *spin glass* methode detecteert. Een met de *spin glass* methode gevonden figuratie kan meer of minder gepolariseerd zijn. We conceptualiseren polarisatie als het resultaat van twee relationele mechanismen, die analytisch te scheiden zijn maar gelijktijdig optreden:

- Samentrekking. Actoren trekken naar elkaar toe. Als er scherp onderscheiden groepen zijn van actoren die positief met elkaar verbonden zijn terwijl de groepen nauwelijks positieve banden hebben, is dat een indicatie dat er groepen zijn en dus groepstegenstellingen ontstaan.
- Afstoting. Hoe sterker de negatieve interacties tussen de verschillende groepen, hoe sterker zij elkaar afstoten en hoe meer een figuratie dus gepolariseerd is.

Bij beide relationele mechanismen geldt dat niet alle actoren binnen een groep een even grote rol spelen. Wanneer tegenstanders iemand binnen de eigen groep aanvallen die veel steun en bekendheid heeft, zullen andere leden van de groep zich ook aangevallen voelen volgens het principe 'wie aan mijn vrienden of helden komt, komt ook aan mij'. Om deze redenen worden de samentrekking en afstoting gewogen naar de *in degree* van de gesteunde, respectievelijk aangevallen, personen. Het resultaat is een score waaraan de relatieve mate van polarisatie kan worden afgelezen: $1/a\Sigma(k+_{ss} + k-_{sr})$, voor groepen s en r, en een totaal aantal actoren a.

Aan de hand van deze maten kunnen de relationele structuren van debatten worden gekarakteriseerd. Niet alle data wordt voor elke berekening gebruikt. Voor het identificeren van de antagonistische groepen kunnen we bijvoorbeeld de neutrale verwijzingen niet gebruiken. In de figuren en berekeningen gaat het bovendien om het grootste verbonden deelnetwerk; naast de weergegeven figuratie van (door negatieve en positieve referenties) verbonden actoren, zijn er nog kleine afzonderlijke clustertjes: eilanden van actoren die niet refereren aan het grotere debat en zelf door anderen niet worden genoemd. We nemen dus het grootste deelnetwerk van het debat en gaan na wat de scheidslijnen en banden zijn tussen de grootste en meest centrale groepen.

Integratiepolitiek in Nederland: casus en data

We gebruiken deze concepten en maten om het Nederlandse integratiedebat te analyseren. Nederland staat in de internationale politicologische literatuur bekend als een land dat spanningen tussen verschillende ideologische blokken pacificeerde door een specifieke vorm van accommodatie, namelijk verzuiling (Bagley, 1973; Lijphart, 1988). Gastarbeiders en postkoloniale migranten die in de jaren zestig en zeventig immigreerden kregen het recht en de middelen om hun eigen media en scholen te stichten, terwijl in het kader van het minderhedenbeleid minderhedenorganisaties werden geïncorporeerd in vertegenwoordigende raden en adviesorganen (Soysal, 1994). Sinds de vroege jaren negentig is de oppositie tegen een dergelijke accommodatie sterker geworden. Veel commentatoren stellen dat deze beweging – die wordt omschreven als assimilationisme (Entzinger, 2002; Scholten, 2007), cultureel racisme (Vasta, 2007), culturisme (Schinkel, 2007, 2008), culturalisme (Uitermark, 2012) of nieuw realisme (Prins, 2002, 2004) – dominant werd in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw.
Dit artikel analyseert het publieke integratiedebat van 1990 tot en met 2005. Dat debat vond plaats in verschillende contexten, maar wij richten ons hier specifiek op het debat tussen opiniemakers in de Nederlandse kwaliteitskranten.[3] Het corpus bestaat uit opinieartikelen gepubliceerd in *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* die zijn verkregen uit de Lexis-Nexis database met de woordcombinaties 'integratie en minderheden', 'integratie en buitenlanders' en 'integratie en moslims'. We selecteerden alleen artikelen van meer dan duizend woorden omdat we aannamen dat die – volgens de poortwachters van de opiniepagina's – van bijzon-

3 Vanzelfsprekend had het onderzoek andere resultaten opgeleverd wanneer andere bronnen waren gebruikt. Een reden om deze drie kranten te nemen is dat zij tezamen een discursieve arena vormen. Het aantal artikelen door de jaren heen loopt ongeveer samen op en de actoren die in de kranten aan het woord komen verwijzen naar elkaar. Andere media, zoals *De Telegraaf* of discussieprogramma's op televisie hebben andere manieren waarop discoursen worden geproduceerd en geuit, waardoor de data niet op dezelfde manier verzameld en geaggregeerd kunnen worden. *De Telegraaf* heeft bijvoorbeeld zelden opinieartikelen van meer dan duizend woorden. In ons onderzoek gaat het om discursieve machtsrelaties in een uitsnede van de publieke sfeer die bij uitstek wordt gezien als het domein van de culturele, bestuurlijke en intellectuele elite. Dit bepaalt ook onze woordkeuze in de conclusie. Binnen *deze* uitsnede zijn de neoculturalisten uitdagers. In *Elsevier* of *De Telegraaf* zou dat anders zijn.

der belang zijn. We filterden artikelen die niet met de integratie van minderheden te maken hadden uit, zoals artikelen die (exclusief) gingen over Europese integratie. Door deze selectie verkregen we een corpus van 729 artikelen, waaronder interviews.[4]

Deze codering is uiteraard niet ideaal. Het was bijvoorbeeld beter geweest als de onderzoeker alle codes zelf hadden aangebracht en als niet alle actoren in het debat (in plaats van een selectie) zouden worden geanalyseerd. Ondanks deze beperkingen geeft de dataverzameling veel een impressie van de aanvallen en bijvallen zoals die plaatsvonden over de betreffende vijftien jaar in een specifieke setting, namelijk die van de opinieartikelen in de drie grootste kwaliteitskranten. De volgende paragrafen beschrijven patronen van afstoting en aantrekking in de verschillende periodes. De netwerkdata en de resultaten van de clusterdetectie dienen als ruggegraat van de analyse en worden gecomplementeerd met kwalitatieve beschrijvingen van de discoursen en de samenstelling van de clusters.

Om de relaties tussen de actoren in kaart te brengen, kregen onderzoeksassistenten de opdracht om de verwijzingen van en naar 134 bekende opiniemakers te coderen. De selectie van opiniemakers gebeurde op basis van interviews met betrokkenen en documentatieonderzoek. De opiniemakers omvatten bestuurders, politici, academici, intellectuelen, voorlieden van vereniging of organisaties en professionals. In totaal zijn 1111 actoren opgenomen in de database. De actoren omvatten natuurlijke personen (bijvoorbeeld: Frits Bolkestein), politieke partijen en onderzoeksinstituten (als het Sociaal en Cultureel Planbureau, de Wiardi Beckmanstichting of de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid). Niet opgenomen zijn abstracte entiteiten zoals “de moslims” of “multiculturalisten”. Ook niet opgenomen zijn gebeurtenissen (“sinds de moord op Van Gogh”). Het totaal aantal gecodeerde verwijzingen is 5397, waarvan 2523 neutraal (46,7 procent), 867 positief (16,1 procent) en 2007 negatief (37,2 procent).

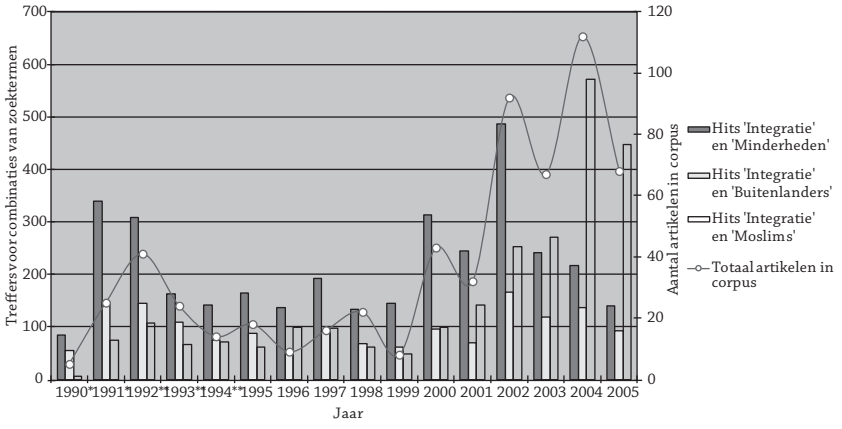
Periodisering

Figuur 1 geeft een impressie van de dynamiek van het integratiedebat in de drie kranten. De grafiek laat zien dat de aandacht in het debat verschoof: eerst was de integratie van “minderheden” (en in iets mindere mate “buitenlanders”) het belangrijkste onderwerp, later lag de focus op de integratie van “moslims” (en in iets mindere mate “minderheden”).

Figuur 1 laat ook de volatiliteit van het debat zien. In het begin van de jaren negentig intensiveerde het debat maar na 1993 kalmeerde het weer. Het debat intensiveerde weer in 2000, alsmede in 2002 en 2004. De pieken in de intensiteit hangen samen met bijzonder geruchtmakende interventies of dramatische incidenten, zogenaamde *pegs*; “topical events that provide an opportunity for broader, more long-term coverage and commentary” (Gamson en Modigliani, 1989, p. 11). Hoewel elke periodisering enigszins arbitrair is, bespreken we vijf verschil-

4 Bij interviews werden alleen de verwijzingen van de geïnterviewden gecodeerd. De geinterviewden gelden daarom als zender van de verwijzingen.

Figuur 1 ***Intensiteit en onderwerpen van het integratiedebat in drie Nederlandse kranten (NRC Handelsblad, de Volkskrant, Trouw)***

lende periodes die beginnen en/of eindigen met een *peg* die veel actoren in de publieke sfeer trok.

Periode 1: 12 september 1991 – 1 januari 1995. Deze periode beslaat het debat na de interventie van Frits Bolkestein, leider van de VVD. Hij stelde dat het integratiebeleid minderheden ten onrechte had geaccommodeerd en dat het er op aankomt te benadrukken dat met de waarden van de verlichting niet gemarchandeerd kan worden. Hoewel Bolkestein de Islam bekritiseerde, draaide het debat nog grotendeels rond "minderheden" en "buitenlanders". Het einde van deze periode werd gemarkeerd door de vorming van het Paarse kabinet van PvdA, VVD en D66 en de algemene acceptatie van individuele integratie (als tegengesteld aan groepsgewijze emancipatie) als beleidsparadigma.

Periode 2: 1995-1999. In deze periode veranderde de inhoud van het debat niet maar de intensiteit was relatief laag.

Periode 3: van 29 januari 2000 tot en met 11 september 2001. Deze periode begon met de publicatie van een artikel van Paul Scheffer, een bekende intellectueel en lid van de PvdA. Hij stelde dat zich een etnische onderklasse aan het vormen was en dat dit proces door Nederlandse elites werd genegeerd of ontkend. Het integratiedebat draaide op dat moment nog steeds om (etnische) minderheden; "moslims" werden wel genoemd maar lang niet zoveel als "minderheden". De periode eindigde met de aanslagen van 11 september 2001.

Periode 4: van 11 september 2001 tot de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002. In deze periode kwam Pim Fortuyn op en stevende hij af op een duizelingwekkende electorale zege tot hij vlak voor de verkiezingen werd vermoord. Door de gebeurtenissen van 9/11 en een aantal opmerkingen van Fortuyn, draaide het integratiedebat meer om "moslims", ook al werden "minderheden" nog steeds twee keer zo vaak genoemd.

Periode 5: van de moord op Pim Fortuyn (6 mei 2002) tot en met 31 december 2005. De moord op Fortuyn viel min of meer samen met het aantreden van een nieuw kabinet en luidde een periode in van aanhoudende discursieve conflicten die werden aangejaagd door een reeks van incidenten. De belangrijkste van deze incidenten was ongetwijfeld de moord op de filmmaker Theo van Gogh op 2 november 2004. In deze periode draaide het integratiedebat meer om "moslims" dan om "minderheden". De einddatum van deze periode is gekozen om praktische redenen van dataverzameling (Uitermark, 2012).

Resultaten

Periode 1: de Bolkesteinperiode, 1991-1994

Frits Bolkestein ontvouwde zijn visie over integratie op een bijeenkomst van de Europese liberale partijen in Luzern op 6 september 1999. *Trouw* en *NRC* rapporteerden over de lezing maar Bolkesteins opinieartikel in *de Volkskrant* – 'Integratie minderheden moet met lef worden aangepakt' (Bolkestein, 1991) – werd het brandpunt van het debat.[5] Zoals de titel van zijn stuk aangeeft, wilde Bolkestein dat de overheid ferme maatregelen nam om de problemen het hoofd te bieden die volgens hem voortvloeiden uit massamigratie. De centrale notie van zijn discours was dat het mengen van culturen grote, onoverkomelijke problemen oplevert en dat daarom Nederlanders en het Westen hun eigen culturele waarden moeten beschermen. Dit discours kan als neoculturalistisch worden omschreven omdat het uitgaat van het idee dat er een botsing van culturen plaatsvindt:

> Zeer belangrijke aspecten van onze westerse cultuur zoals de individuele vrijheid en gelijkwaardigheid worden door een andere cultuur op soms militante wijze aangevochten. In die gevallen van confrontatie waarbij in de praktijk geen compromis mogelijk is, staat geen andere keus open dan de verworvenheden van onze cultuur te verdedigen tegen andersluidende aanspraken (Bolkestein 1991)[6]

Bolkestein zag zichzelf als een exponent van de verlichting en de Westerse beschaving. Hij prees intellectuele iconen als Goethe en Plato (die daardoor bij hem in het cluster komen) gaf af op de islamitische wereld. Maar zoals Baukje Prins liet zien, stelde hij zich ook op als vertegenwoordiger van de 'gewone mensen' die gedwongen worden de kosten van de immigratie te dragen (Prins, 2002). 'Gewone mensen' verwijst hier specifiek naar autochtonen in achterstandswijken.

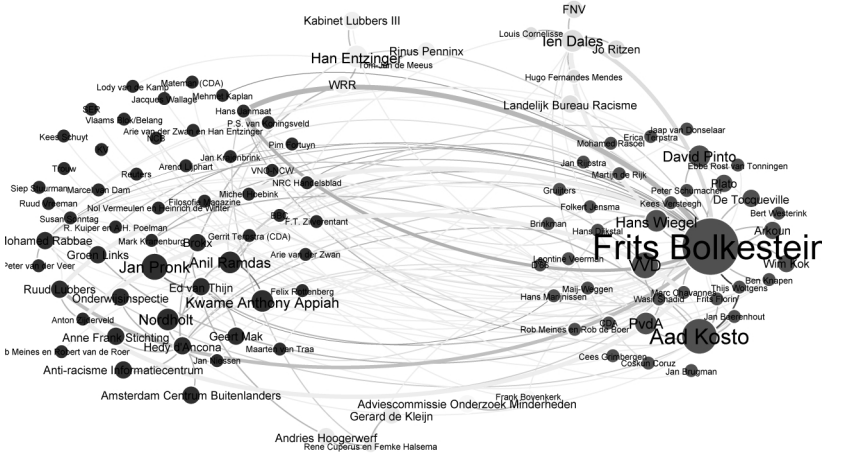
5 De Lexis Nexis database bevat geen artikelen uit *de Volkskrant* van voor 1995 maar wel artikelen uit *NRC Handelsblad*. Om na te gaan of de inclusie van *de Volkskrant* in het corpus substantieel andere resultaten zou opleveren, hebben we de maand na het verschijnen van Bolkesteins artikel uit 1991 en de maand na het verschijnen van Bolkestein (1992) bestudeerd. De bijdrages waren vergelijkbaar in toon en aantal met het *NRC*.

6 De laatste zin haalt Bolkestein aan uit het WRR-rapport *Allochtonenbeleid* (1989). We citeren overigens niet de paginanummers van krantenartikelen omdat de artikelen zijn verkregen uit de Lexis Nexis database.

In Bolkestein's visie kregen hun belangen en ervaringen onvoldoende erkenning in de centra van de macht. Terwijl volgens Bolkestein veel werd gesproken over minderheden, werd maar weinig gezegd over de "autochtone minderheden in arme buurten in grote steden, die leven in een allochtone meerderheid" (Bolkestein, geciteerd in Prins, 2004, p. 28).
Bolkesteins interventies lokten een hoop reacties uit. Hij werd het centrale punt in het debat destijds: hij ontving 144 referenties, 37,8 procent van het totaal. In deze periode ontving hij 92 negatieve en 28 positieve verwijzingen. Zijn supporters prezen Bolkestein omdat hij culturele verschillen (in plaats van economische deprivatie of discriminatie) centraal stelde of omdat hij het aandurfde het debat over een heikel maar belangrijk onderwerp te starten. Bolkesteins critici stelden dat hij integratieproblemen overdreef en dat hij de vooroordelen tegen minderheden in het algemeen en moslims in het bijzonder versterkte.
Doordat Bolkestein zo'n centrale figuur was in deze periode is het verleidelijk om te denken dat het debat uiteen viel in (een klein groepje) voorstanders en (een heel grote groep) tegenstanders (bijvoorbeeld Van Praag, 1992). We moeten er echter rekening mee houden dat het debat uiteen viel in meer dan twee clusters en dat negatieve verwijzingen veel vaker voorkomen dan positieve. Als we het debat als geheel bekijken, zien we dat er twee grote clusters zijn (Figuur 2). Bolkesteins cluster bestaat niet alleen uit zijn supporters maar ook uit critici van zijn critici en actoren die door zijn critici worden aangevallen. Daartoe behoren onder meer enkele PvdA'ers, waaronder de staatssecretaris Aad Kosto.
Het andere cluster is geformeerd rond Bolkesteins critici, waaronder de premier (de CDA'er Ruud Lubbers), een aantal CDA'ers, twee PvdA-ministers en de directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders, Mohammed Rabbae. Actoren binnen dit cluster pleitten voor bestaand beleid en verweten Bolkestein dat hij verschillen uitvergrootte en daarmee bijdroeg aan stigmatisering en polarisatie. Ze pleitten voor het ideaal van collectieve emancipatie of steunden een beleidsaanpak gericht op economische (in plaats van culturele) integratie, zoals voorgesteld door onder meer de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid in het rapport *Allochtonenbeleid* (WRR, 1989). Er was in deze periode, kortom, een cluster waarin de neoculturalist Bolkestein centraal stond en een cluster dat voornamelijk bestond uit critici van het neoculturalisme.

Toch is de discursieve scheiding tussen de clusters verre van haarscherp. Wasif Shadid, hoogleraar antropologie aan de Universiteit Leiden, bekritiseerde bijvoorbeeld Bolkestein maar omdat hij critici van Bolkestein (en verdedigers van het gevestigde beleid) nog veel scherper aanviel en supporters van Bolkestein steunde belandt hij toch met Bolkestein in een cluster. Bolkesteins cluster omvat door dergelijke gevallen niet alleen zijn aanhangers maar ook een paar critici. Om die reden is Bolkestein ook niet de discursieve leider van 'zijn' cluster. Zulke bevindingen zijn contra-intuïtief en tekenend voor een mechanisme dat Collins omschrijft als een "verknoping van conflicten" (*tangle of conflicts*) waardoor onverwachte allianties ontstaan en scherpe polarisatie uitblijft (Collins, 2007, p. 5).

Figuur 2

Tabel 1 *Interne en externe relaties van de twee grootste clusters in 1991-1994*

	Clusters	
	1 (neoculturalistisch)	**2 (anti-neoculturalistisch)**
Leden	39	55
Articulatiemacht	40,4%	46,2%
Resonantiemacht	54,3%	40,4%
Consonantiemacht	-0,51	-0,46
Solidariteit	0,0108	0,0057
Variantie discursief leiderschap	1,52	0,35
Discursieve leiders (score)	geen	geen
Discursieve polarisatie	29,9	

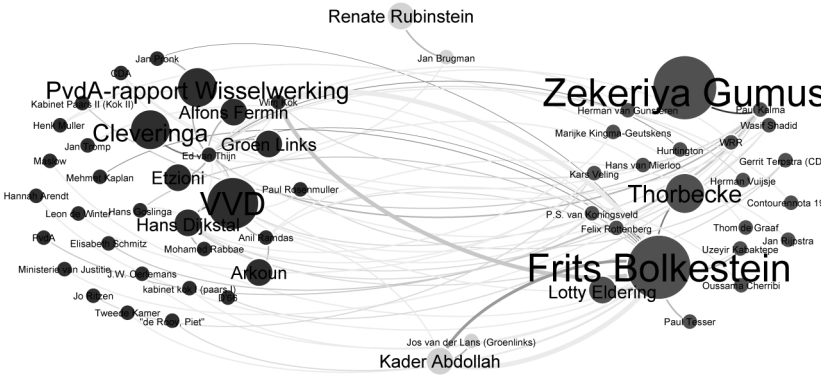
Vanwege zulke ambivalente en indirecte relaties heeft geen van beide clusters een discursieve leider.

Het debat in deze periode was in evenwicht, wat wordt onderbouwd doordat de clusterscores voor articulatie, consonantie en resonantie vergelijkbaar zijn. De clusters hebben echter wel een verschillende topologie (Tabel 1). Het overwegend neoculturalistische cluster heeft een hoge variantie in de verdeling van discursief leiderschap en een relatief hecht netwerk, een patroon dat in volgende periodes terug zal keren.

Periode 2: de pacificatie van integratiepolitiek, 1995-1999

Bolkestein matigde zijn discours vanaf 1992. Het debat ontbrandde in deze periode nog wel eens en soms botsen actoren maar de spanning bleef beperkt in

Figuur 3

Tabel 2 *Interne en externe relaties van de twee grootste clusters in 1995-1999*

	Clusters	
	1	**2**
Leden	23	36
Articulatiemacht	41,4%	44,8%
Resonantiemacht	51,2%	45,1%
Consonantiemacht	-0,57	-0,60
Solidariteit	0,0138	0,0056
Variantie discursief leiderschap	0,49	0,29
Discursieve leiders (score)	geen	geen
Discursieve polarisatie	13,6	

vergelijking met eerdere en latere periodes. De VVD vormde samen met de PvdA en D66 de Paarse coalitie van 1994. De verschillende partijen begroeven hun politieke tegenstellingen met een gemeenschappelijke focus op economische groei, efficiënt bestuur en de bevordering van werkgelegenheid (Duyvendak, 1999).

Bolkestein was nog steeds de centrale figuur in deze periode: hij ontving 81 referenties, 35,8 procent van het totaal. Met 51 negatieve en 10 positieve verwijzingen was zijn consonantie iets lager dan in de vorige periode. Wanneer we kijken naar de uitkomsten van de clusterdetectie vinden we dat discursieve polarisatie (nog) lager is dan in de vorige periode (Tabel 2). Nog meer dan in de vorige periode zijn de clusters moeilijk te karakteriseren omdat ze geen discursieve leiders hebben en omdat de leden geen discours lijken te delen. Er zijn wel conflicten

maar die tellen niet op tot een strijd tussen hechte antagonistische clusters (Figuur 3).

Periode 3: De Schefferperiode: van het 'multiculturele drama' (2000) tot 11 september 2001

Als een redacteur van *NRC Handelsblad* en een prominent lid van de PvdA was Paul Scheffer een onwaarschijnlijke kandidaat om neoculturalistisch discours nieuw leven in te blazen. Maar mede omdat neoculturalisme werd geassocieerd met rechts, trok zijn paginalange artikel 'het multiculturele drama' (NRC Handelsblad, 29 januari 2000) onmiddellijk veel aandacht. Het debat intensiveerde sterk; het aantal artikelen in de database explodeerde van 8 in 1999 tot 43 in 2000 terwijl het aantal hits in de Lexis Nexis database toenam van 86 tot 222 (zie Figuur 1). Het 'multiculturele drama' werd het punt waaromheen zich tegenstellingen vormden. Scheffer stelde dat een proces van onderklassevorming plaatsvond dat in het voorgaande decennium was versneld:

> Wie alle beschikbare gegevens overziet komt tot een ontnuchterende conclusie: werkloosheid, armoede, schooluitval en criminaliteit hopen zich op bij de etnische minderheden. En de vooruitzichten zijn over de gehele linie niet gunstig, in weerwil van individuele succesverhalen. Het gaat om enorme aantallen achterblijvers en kanslozen, die de Nederlandse samenleving in toenemende mate zullen belasten.

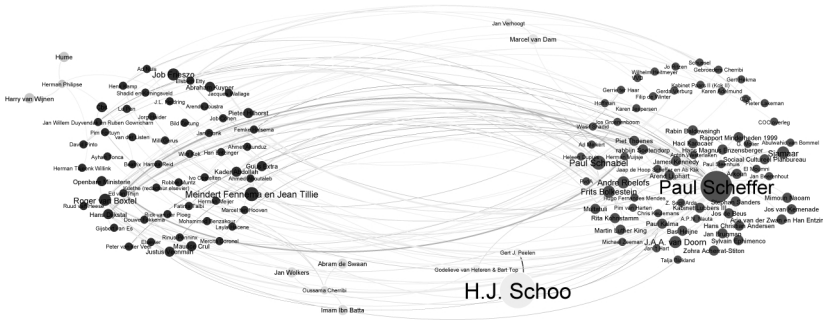
Hij stelde dat ondanks de overduidelijke gevaren die massamigratie met zich meebrengt, Nederlanders volhardden in relativisme, meegaandheid en consensus. Om de desintegratie van de samenleving te voorkomen, stelde hij, moesten de Nederlanders zich meer bewust worden van hun eigen geschiedenis en cultuur:

> De cultuur van het gedogen, die nu op haar grenzen stuit, gaat hand in hand met een zelfbeeld dat onwaarachtig is. Nodig is een afscheid van de kosmopolitische illusie waarin velen zich wentelen. De wegwerpende manier waarop in Nederland is omgesprongen met nationaal besef werkt namelijk niet uitnodigend. We slaan onszelf op de nationale borst omdat we denken er geen te hebben. Die grenzeloze houding van Nederlanders draagt niet bij tot integratie, omdat daar achter maar al te vaak een afstandelijke en achteloze samenleving schuilgaat.

Terwijl Bolkestein centraal stond in het debat in de jaren negentig, nam Scheffer deze positie over in 2000. Tussen zijn interventie en de aanslagen van 11 september 2001 ontving hij 139 referenties (32,4 procent van het totaal). Met 30 positieve verwijzingen en 84 negatieve verwijzingen, heeft hij iets meer consonantie dan Bolkestein in de jaren negentig, maar het verschil is niet groot.

Scheffers cluster bevat PvdA-politici, redacteuren en journalisten die hem voorzichtig of met enthousiasme steunden. De prominentste leden zijn Bolkestein en

Figuur 4

Tabel 3 ***Interne en externe relaties van de twee grootste clusters in de periode tussen de publicatie van 'Het multiculturele drama' en de aanslagen van 11 september 2001***

	Clusters	
	1 (neoculturalistisch)	**2 (anti-neoculturalistisch)**
Leden	68	55
Articulatiemacht	43,6%	45,5%
Resonantiemacht	62,5%	28,9%
Consonantiemacht	-0,36	-0,57
Solidariteit	0,0070	0,0040
Variantie discursief leiderschap	1,17	0,27
Discursieve leiders (score)	Paul Scheffer (5)	geen
Discursieve polarisatie	21,7	

Paul Schnabel (de directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau die in deze periode in het nieuws was met stukken over 'de multiculturele illusie'). Het andere cluster bevat vooral actoren die het toenmalige integratiebeleid steunden, zoals Roger van Boxtel (de D66-minister voor integratiebeleid) en verschillende sociale wetenschappers die betrokken waren bij het ontwerpen van beleid (zoals Rinus Penninx en Han Entzinger). Actoren in het laatste cluster verweten Scheffer dat hij positieve ontwikkelingen negeerde en stelden dat de sleutel tot integratie niet ligt in een sterker bewustzijn van de nationale cultuur maar in zorgvuldig en uitgebreid beleid voor het verbeteren van de positie van migranten op de arbeidsmarkt en in het onderwijssysteem (Figuur 4).

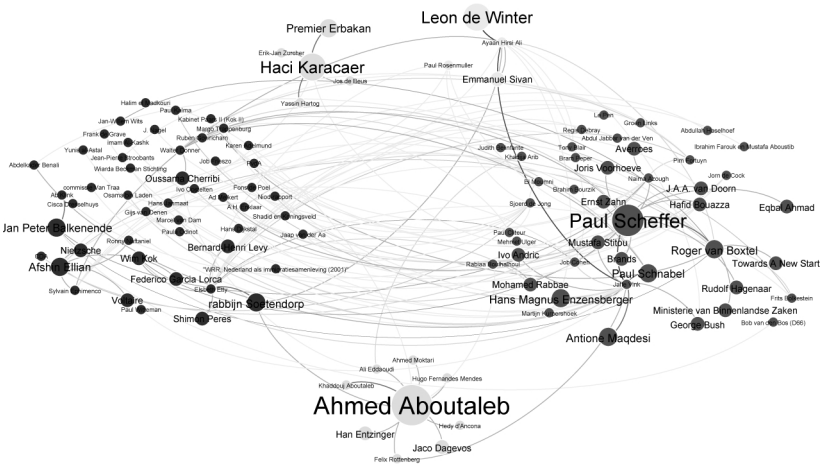
De discursieve polarisatie was in deze periode aanmerkelijk hoger dan in de vorige periode (Tabel 3). Toch werd de discursieve scheidslijn vertroebeld door actoren die een onderscheid aanbrachten tussen legitieme en illegitieme neoculturalisten. Paul Kalma, de directeur van de Wiarda Beckmanstichting, maakte bijvoorbeeld een onderscheid tussen de columnisten van *Elsevier* (waaronder Pim Fortuyn) en

zijn partijgenoot en voormalige collega Scheffer. Het resultaat is dat de meest radicale neoculturalisten (zoals Fortuyn) niet in Scheffers cluster worden ingedeeld maar in dat van zijn tegenstanders. Zulke differentiatiestrategieën verzachten conflicten omdat ze de scheidslijn vertroebelen tussen wat anders exclusief neoculturalistische of anti-neoculturalistische clusters zouden zijn. Actoren die legitieme neoculturalisten (Bolkestein in de vorige periode, Scheffer in deze periode) onderscheidden van illegitieme neoculturalisten (Janmaat in de vorige periode, Fortuyn in deze periode) maar die anderszins geen neoculturalisten steunden en daardoor weinig positieve relaties hebben met clustergenoten verlagen daardoor de cohesie van beide clusters – een uitdrukking van de eerder genoemde tangle of conflicts.
We zien, kortom, dat de tegenstellingen na Scheffers interventie lijken op die van de vroege jaren negentig, zowel qua vorm als qua inhoud. Kijkend naar de machtsrelaties tussen de twee clusters, zien we dat er een relatief hecht cluster is dat wordt gedomineerd door neoculturalisten tegenover een meer diffuus cluster gedomineerd door de tegenstanders van het neocultulturalisme. Net als in de eerste periode is het verschil in variantie van discursief leiderschap tussen beide clusters groot en een concentratie van discursieve macht is uitsluitend in het neoculturalistische cluster te zien (Tabel 3). Er zijn ook opmerkelijke verschillen tussen beide periodes. In tegenstelling tot Bolkestein, is Scheffer nu wel de discursieve leider van zijn cluster. Daarnaast krijgt Scheffers cluster relatief wat minder kritiek dan Bolkesteins cluster. Het meest opmerkelijke ten slotte is dat de relatieve resonantiemacht van het neoculturalistische cluster veel groter is in de periode tussen het 'multiculturele drama' en 9/11 dan in de periode 1991-1994. Alle ogen waren toen gericht op het neoculturalistische cluster en dan vooral op Scheffer.

Periode 4: Tussen de aanslagen van 11 september 2001 en de moord op Fortuyn (6 mei 2002)
Nederlandse politiek was sober, om niet te zeggen saai, ten tijde van de Paarse regeringen. Daaraan kwam abrupt een einde na de aanslagen van 11 september 2001. Er ontstond een razende zoektocht naar de betekenis van de aanslagen. Wat was precies aangevallen? Wie zijn de daders en hoe moeten overheden reageren? Die vragen werden overal gesteld maar in Nederland viel de schok samen met het ontslag van de Paarse regering. Het aftreden van Paars en de zorgen over mondiale onzekerheid vormden ideale condities voor de opkomst van Pim Fortuyn, wiens theatrale en sensationele optredens scherp contrasteerden met het Paarse managerialisme. Fortuyn zette zich af tegen de 'oude politiek' gebaseerd op de consensus en accommodatie tussen elites.

De opkomst van en moord op Fortuyn werden algemeen gezien als een breekpunt in de Nederlandse politiek: er kwam een einde aan de consensus, het bestel werd opgeschrikt en tegenstellingen werden scherper aangezet. Sommige van zijn critici verweten Fortuyn expliciet dat hij polarisatie aanwakkerde (bijvoorbeeld Halsema et al., 2002). Als we de de figuratie van aantrekking en afstoting op de opiniepagina's bekijken, is het beeld complex en verrassend. Waar misschien ver-

Figuur 5

Tabel 4 ***Interne en externe relaties van de twee grootste clusters in de periode tussen de aanslagen van 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn (mei 2002)***

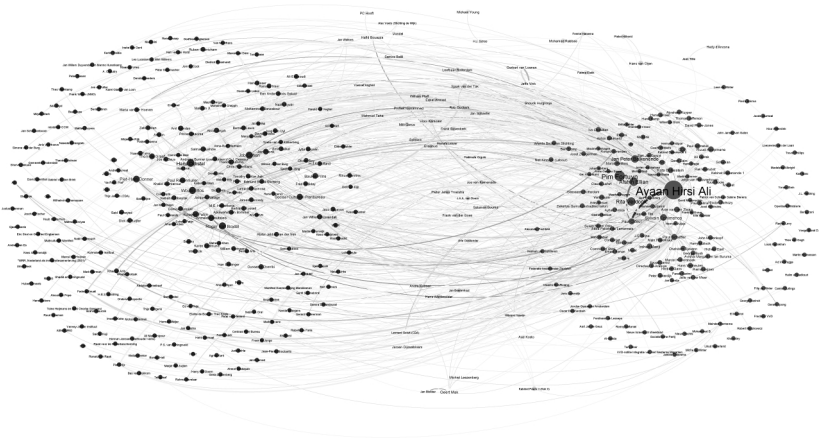
	Clusters	
	1	**3**
Leden	49	43
Articulatiemacht	37,8%	27,0%
Resonantiemacht	38,3%	45,5%
Consonantiemacht	-0,58	-0,36
Solidariteit	0,0047	0,0083
Variantie discursief leiderschap	0,22	0,30
Discursieve leiders (score)	geen	geen
Discursieve polarisatie	5,6	

wacht zou worden dat zich een scherpe scheidslijn rond Fortuyn zou aftekenen, blijken de clusters samenhang te ontberen (Figuur 5). De jurist en Iraanse vluchteling Afshin Ellian was bijvoorbeeld bekend vanwege zijn uitgesproken kritiek op de Islam maar hij komt terecht in een cluster met Hans Dijkstal die juist bekend stond vanwege zijn zorgen over opkomende Islamofobie. Deze en andere gevallen van onwaarschijnlijke samenklonteringen hebben er deels mee te maken dat actoren in deze periode indirecte referenties delen (twee opiniemakers met tegengestelde opvattingen over integratie en de toon van het debat kunnen zich bijvoorbeeld toch beiden afkeren van een orthodoxe imam) en deels met veranderende loyaliteiten. Paul Scheffer komt bijvoorbeeld terecht in hetzelfde cluster als Roger van Boxtel omdat de minister volgens Scheffer beter dan eerst de ernst van de situatie onderkende. Omdat actoren met uiteenlopende visies terechtkomen in

dezelfde clusters, is het niet verbazend dat de clusters geen sterke discursieve leiders blijken te hebben; er zijn geen actoren met voldoende steun vanuit hun eigen cluster om leidende posities in te nemen (Tabel 4).
Naast de twee grootste clusters zijn er drie andere (kleine) clusters die interessant zijn omdat ze typerend zijn voor een inhoudelijke verschuiving in het debat: ze laten zich niet zozeer uit over de integratie van minderheden maar vooral over de integratie van moslims (Figuur 5). Een cluster is geformeerd rond Ahmed Aboutaleb, de directeur van het instituut Forum voor multiculturele ontwikkeling. Hij werd gewaardeerd omdat hij een beroep deed op moslims om hun loyaliteit te tonen en te integreren in de Nederlandse samenleving. Een ander klein cluster is geformeerd rond Haci Karacaer, de progressieve leider van de conservatieve moskeefederatie Milli Gorus. Hij deed zijn intrede op de opiniepagina's met een interview waarin hij moslims opriep burgerschap te tonen en zich te committeren aan de liberale democratie. Een derde cluster is geformeerd rond Ayaan Hirsi Ali die Nederlanders opriep steun te geven aan de 'Voltaires' die de Islam moeten bevrijden van hatelijke en misogyne orthodoxie.
Nieuwe actoren kwamen op, maar nieuwe scheidslijnen tekenden zich nog niet af. In de schok en verwarring na de aanslagen van 9/11 en tijdens de opkomst van Fortuyn richtte het debat zich op moslims en Islamitisch radicalisme zonder dat die onderwerpen al fungeerden als splijtzwammen. Figuur 5 is dus een weergave van een debat dat volop in beweging is. Aboutaleb, Karacaer en Hirsi Ali kwamen op maar waren nog geen onderdeel van neoculturalistische of antineoculturalistische clusters. Net als in de periode 1995-1999, vormen de clusters zich door afzonderlijke conflicten die niet optellen tot een gepolariseerde figuratie vergelijkbaar met de periodes waarin Bolkestein en Scheffer de foci van het debat vormden en de centrale figuren waren binnen hun hechte clusters.

Periode 5: na de moord op Fortuyn (6 mei 2002)
De moordaanslag op Fortuyn luidde een lange periode van intense integratiepolitiek in. Door het aantreden van een kabinet met de LPF, een serie van incidenten, de oorlogen in Afghanistan en Irak, en vooral de moord op Theo van Gogh was het debat intens. Dit uit zich in een verdere toename van het aantal artikelen in de database en het aantal hits voor de trefwoorden (Figuur 1). Na zijn dood bleef Fortuyn centraal in het debat, met in totaal 156 ontvangen referenties. Alleen Ayaan Hirsi Ali had meer resonantiemacht, met 230 referenties. Hirsi Ali nam in deze periode afstand van de Islam en verliet de Wiardi Beckmanstichting. Ze werd parlementariër en woordvoerder integratie voor de VVD. Ze richtte haar pijlen in het bijzonder op Job Cohen vanwege zijn opvatting dat Islamitische instituties kunnen fungeren als vehikel voor integratie (bijvoorbeeld Hirsi Ali, 2004). Veel van haar statements, publieke verschijningen en artikelen lokten intense reacties uit, maar haar meest besproken project was de film *Submission* die ze maakte met Theo van Gogh. Zes weken na de uitzending werd Van Gogh doodgeschoten. De Islamitische extremist die hem vermoordde plantte een dolk in zijn buik met een dreigbrief tegen het Westen, de Verenigde Staten, Nederland en Hirsi Ali.

Figuur 6

Tabel 5 *Interne en externe relaties van de twee grootste clusters in de periode tussen de moord op Pim Fortuyn (mei 2002) en 1 januari 2006*

	Clusters	
	2 (neoculturalistisch)	**1 (anti-neoculturalistisch)**
Leden	151	234
Articulatiemacht	31,2%	57,4%
Resonantiemacht	53,9%	40,1%
Consonantiemacht	-0,44	-0,52
Solidariteit	0,0043	0,0013
Variantie discursief leiderschap	3,55	0,75
Discursieve leiders (score)	Ayaan Hirsi Ali (14)	
	Pim Fortuyn (7)	geen
	Afshin Ellian (5)	
Discursieve polarisatie	53,1	

Door de discursieve strijd rond deze en andere incidenten, polariseerde het debat (Figuur 6). In deze periode tussen 6 mei 2002 en 1 januari 2006 zien we weer een oppositie tussen een cluster met vooral neoculturalisten en een cluster met vooral critici van het neoculturalisme. De tegenstelling is scherper dan voorheen. Waar eerst sprake was van een verknoping van conflicten, is er nu een scherpe tegenstelling te zien tussen twee duidelijk te onderscheiden clusters.

Hirsi Ali valt op omdat ze verreweg de meeste resonantiemacht concentreert en het neoculturalistische cluster aanvoert. Net als in de vorige periode heeft de anti-

pode van het neoculturalistische cluster geen sterke discursieve leiders. Dit komt deels doordat de centrale figuren binnen dit cluster minder resonantie hebben dan de leiders van het neoculturalistische cluster. Een andere reden is dat de leden van het anti-neoculturalisten een ambivalente houding aannamen ten opzichte van de centrale figuren binnen hun cluster. Job Cohen heeft bijvoorbeeld een redelijk grote resonantie en kreeg ook steun van zes actoren binnen zijn cluster maar tegelijkertijd werd hij aangevallen door drie actoren binnen zijn cluster wegens zijn vermeende naïviteit en gebrek aan daadkracht, waardoor hij geen positie verwerft als discursief leider.
Tabel 5 laat zien dat leden van het neoculturalistische cluster zich achter discursieve leiders schaarden, een hechter netwerk vormden en hogere resonantie hadden. Het patroon is vergelijkbaar met dat van de eerste en de derde periode maar de tegenstelling tussen beide clusters is scherper; de score voor discursieve polarisatie is hoger. Ook is opvallend dat de relatieve verschillen wat betreft de hechtheid van de banden en de distributie van discursief leiderschap nog groter zijn dan in de eerdere periodes.

Terugkerende en transformerende patronen
Als we de vijf periodes tezamen bekijken, zien we een paar opvallende regelmatigheden. Wanneer de intensiteit van het debat afneemt (1994-1999) of de focus verschuift (2002), zijn er geen duidelijke patronen van discursieve polarisatie. De figuraties van deze twee periodes zijn een hutspot van allianties en antagonismes die niet optellen tot een discursieve tegenstelling op het niveau van clusters (Tabel 6). In de andere drie periodes daarentegen zijn er tegenstellingen die qua vorm en inhoud vergelijkbaar zijn. De actoren veranderen maar het patroon komt terug: na de interventies van Frits Bolkestein (1991), Paul Scheffer (2000) en Ayaan Hirsi Ali (2002-2003) vormt zich een tegenstelling tussen enerzijds een relatief klein maar hecht cluster van neoculturalisten met sterke discursieve leiders en anderzijds een relatief groot maar gefragmenteerd cluster zonder discursieve leiders.

Niet alleen is het neoculturalistische netwerk hechter en krijgen hun leiders meer steun, zij hebben ook meer resonantie dan hun tegenstanders. Centrale neoculturalisten initiëren debatten en bepalen zo de thema's. De tegenstanders van neoculturalisten zijn slechts te omschrijven als tegenstanders van neoculturalisten; ze delen geen netwerk van gelijkgezinden of leiders maar hebben slechts dezelfde vijanden. In deze figuratie worden andere actoren gereduceerd tot figuranten in een drama waarin de centrale neoculturalisten de hoofdrol spelen.

Discussie

De sociale krachten die het verloop van discursieve strijd bepalen zijn talrijk en divers. Om een volledige verklaring van de machtsverhoudingen te geven zou een onderzoeksdesign nodig zijn dat het debat onderzoekt in uiteenlopende contexten en dat rekening houdt met strategieën, mogelijkheden, middelen, instituties

Tabel 6 *Interne en externe relaties van de grootste twee clusters in opeenvolgende periodes van het integratiedebat*

Periode	Cluster	Leden	Articulatie	Resonantie	Consonantie	Solidariteit	Variantie	Discursieve polarisatie
1991 – 1994	*Neoculturalistisch*	39	40,4%	54,3%	-0,51	0,0108	1,52	29,9
	Antipode	55	46,2%	40,4%	-0,46	0,0057	0,35	
1995 – 1999	*n.v.t.*	23	41,4%	51,2%	-0,57	0,0138	0,49	13,6
	n.v.t.	36	44,8%	45,1%	-0,6	0,0056	0,29	
2000 – 9/11	*Neoculturalistisch*	68	43,6%	62,5%	-0,36	0,0070	1,17	21,7
	Antipode	55	45,5%	28,9%	-0,57	0,0040	0,27	
9/11 – moord op Fortuyn (mei 2002)	*n.v.t.*	49	37,8%	38,3%	-0,58	0,0047	0,22	5,6
	n.v.t.	43	27,0%	45,5%	-0,36	0,0083	0,30	
Juni 2002 – 2005	*Neoculturalistisch*	151	31,2%	53,9%	-0,44	0,0043	3,55	53,1
	Antipode	234	57,4%	40,1%	-0,52	0,0013	0,75	

en emoties. Ons doel is echter niet om een allesomvattende verklaring te geven, maar om de relationele dimensie van discursieve strijd op de opiniepagina's van Nederlandse kwaliteitskranten te analyseren. Zo'n focus maakt het mogelijk om de vorming van antagonistische groepen en hun interne en externe discursieve relaties in kaart te brengen.

Een patroon in het Nederlandse integratiedebat dat mogelijk ook elders kan worden gevonden, is de terugkerende tegenstelling tussen een klein en hecht cluster met sterke leiders en een diffuus cluster zonder sterke leiders. Deze figuratie lijkt op de figuratie die Elias en Scotson waarnamen in de Engelse suburb Winston Parva in the jaren vijftig van de vorige eeuw (Elias en Scotson, 1965/1994), waar een gemeenschap van gevestigde bewoners door hun sterke onderlinge banden nieuwe bewoners tot buitenstaanders maakten. Bij het debat dat wij hebben onderzocht gaat het om rivaliserende groepen opiniemakers, waarbij de ene groep de andere uitdaagt door een nieuwe wijze van spreken te vereisen en praktiseren: politiek correcte taboes moeten worden opgeheven zodat etnische verschillen tot onderwerp van debat en beleid kunnen worden gemaakt. Hier gaat het om discursieve machtsrelaties in drie kranten die bij uitstek gelden als het domein van de culturele, bestuurlijke en intellectuele elite. Binnen deze setting gelden de neoculturalisten als uitdagers (in *Elsevier* of *De Telegraaf* zou dat anders zijn): een opkomende elite die een gevestigde manier van spreken, en een daarmee samenhangend institutioneel raamwerk waarin etnische en politieke verschillende zijn geaccommodeerd, probeert omver te werpen en te vervangen door een nieuwe discursieve en beleidsmatige omgang met etnische diversiteit en sociale tegenstel-

lingen. De figuraties in Winston Parva en het Nederlandse integratiedebat zijn zeer verschillend van inhoud, maar niettemin zijn er dus gelijkenissen in de netwerkstructuur. Zulke gelijkenissen nodigen uit om te verkennen of er mechanismen optreden die vergelijkbare tegenstellingen creëren in zeer uiteenlopende contexten (Elias, 1994). Zou de specifieke figuratie die we vinden in onze casus exemplarisch kunnen zijn voor een meer universele figurationele dynamiek van discursieve transformatie? Om deze vraag te beantwoorden, beschrijven we onze specifieke casus in algemene termen (door de bijzonderheden letterlijk tussen haakjes te plaatsen).

Discursieve transformaties beginnen met een provocatie: een actor of een kleine groep van actoren (Bolkestein, Scheffer, Hirsi Ali en hun supporters) daagt gevestigde praktijken en machtsrelaties uit door dramatische oproepen (tegen de 'oude politiek', de 'politieke correctheid' of 'de multiculturalisten'). Gemotiveerd door de steun vanuit een kleine maar hechte achterban durven de leiders het aan om de gebruiken en legitimiteit van gevestigde actoren aan de orde te stellen. Anders dan de uitdagers, heeft de 'gevestigde orde' geen gezicht of samenhang. Gevestigde actoren reageren waar en wanneer ze worden aangevallen maar niet aan de hand van een gecoördineerde strategie of onder de bezielende leiding van een charismatische leider. In plaats van een dramatisch discours uit te dragen, roepen ze de uitdagers tot de orde: gebruik geen ophitsende taal en veroorzaak geen polarisatie of onrust.

Deze figuratie, die zich in de loop der tijd scherper aftekent, is hetzelfde als Elias' gevestigden-buitenstaandersfiguratie maar met een belangrijk verschil: de gevestigden (in dit geval de hoeders van het beleidsveld) zijn juist minder met elkaar verbonden dan de uitdagers. De uitdagers daarentegen hebben de hechte netwerken die Elias associeert met de gevestigden. Hier is sprake van een variatie op de gevestigden-buitenstaandersfiguratie die we zouden kunnen omschrijven als een uitdagers-gevestigdenfiguratie. In zo'n figuratie is er een cluster met weinig leden maar met discursieve leiders en een relatief hecht netwerk, dat veel (grotendeels negatieve) aandacht krijgt van een groot aantal actoren die leiders of hechte netwerken ontberen. Deze netwerkpatronen corresponderen met verschillende emoties en stijlen. De uitdagers identificeren en bekritiseren de status quo met passie en een generaliserend discours. De uitgedaagden daarentegen reageren ad hoc. Ze zijn meer geneigd bepaalde claims met procedurele argumenten te weerspreken dan om met overtuiging een omvattend discours uit te dragen.

Als de Nederlandse casus in deze algemene termen wordt beschreven, wordt het makkelijker om gelijkenissen met andere gevallen van politieke transformatie te verkennen. Misschien kunnen we zelfs verder gaan en stellen dat dit type figuratie niet alleen optreedt bij politieke strijd maar ook bij andere vormen van competitie. Innovaties in artistieke of wetenschappelijke velden lijken soms ook de vorm aan te nemen van een uitdager-gevestigdenfiguratie: een kleine groep van actoren verstoort het veld door het postuleren van een noviteit en het afwijzen van de status quo; hun namen raken verbonden met een nieuwe stroming (de surrealisten, de post-structuralisten, enzovoorts) of theorie (over relativiteit, evolutie, enzovoorts), en ze vormen antagonistische relaties met een talrijke maar diffuse oppositie (*cf*. Kuhn, 1962). Op vergelijkbare wijze geldt waarschijnlijk voor soft-

warebedrijven, modeontwerpers, of elke andere willekeurige groep dat ze door hechte relaties en sterk leiderschap in staat zijn de gevestigden uit te dagen en wellicht te overmeesteren. Na verloop van tijd zal de collectieve emotionele energie echter verminderen of valt de groep uiteen in rivaliserende facties, waardoor de aanvankelijke netwerkvoordelen verdwijnen en ruimte ontstaat voor nieuwe uitdagers.

Conclusie

In dit artikel hebben we een relationele benadering van discursieve strijd ontwikkeld en toegepast op het integratiedebat in de drie grootste Nederlandse kwaliteitskranten. De resultaten laten zien dat in de meeste periodes het cluster dat voornamelijk uit neoculturalisten bestaat sterkere onderlinge solidariteit vertoont en zich organiseert rond discursieve leiders. Deze netwerkkenmerken zijn al zichtbaar na Bolkesteins interventie in de vroege jaren negentig; hij wordt veel bekritiseerd maar is ook centraal in het debat en kan rekenen op de steun van een kleine groep supporters. Dit patroon keert ook terug na Scheffers 'multiculturele drama' in 2000. Het patroon is het scherpst zichtbaar na de moord op Pim Fortuyn; een relatief kleine groep neoculturalisten met relatief veel resonantie en hechte onderlinge banden staat tegenover een groot maar diffuus cluster van anti-neoculturalisten. De macht van neoculturalisten is dus niet (alleen) het resultaat van de grote aantallen aanhangers maar (ook) van onderlinge solidariteit en een gedeelde focus op iconische leiders. Sterker nog, critici van de neoculturalisten focussen *ook* op de neoculturaliste iconen. Ze steunen niet elkaar of een gemeenschappelijke leider maar positioneren zich als critici van het neoculturalisme. De critici zijn talrijk maar door hun gebrekkige netwerkstructuur kunnen ze hun meerderheid niet omzetten in discursieve macht. Ze zijn gevangen in een figuratie waarin hun opponenten met de hulp van een hechte groep supporters centrale posities innemen en het debat domineren. Neoculturalisten verwierven macht omdat zij door hun centralisatie en door steun van een hechte groep uitspraken konden doen waar anderen weliswaar veel, maar vooral fragmentarisch en reactief kritiek op leverden. Met de hier ontwikkelde benadering kan worden onderzocht of dit patroon kenmerkend is voor discursieve veranderingen in het algemeen.

Literatuur

Ansell, C. K. (1997) Symbolic networks: the realignment of the French working class, 1887-1894. *American Journal of Sociology* 103: 359-390.

Bagley, C. R. (1973) *The Dutch Plural Society: A Comparative Study In Race Relations*. London: Oxford University Press for the Institute of Race Relations.

Baldassarri, D., & P. Bearman. (2007) Dynamics of political polarization. *American Sociological Review* 72: 784-811.

Baldassarri, D., & A. Gelman (2008) Partisans without Constraint: Political Polarization and Trends in American Public Opinion. *American Journal of Sociology*, 114(2), 408–446.

Benford, R. (1993) Frame disputes within the nuclear disarmament movement. *Social Forces* 71(3): 677-701.

Benford, R. (1997) An insider's critique of the social movement framing perspective. *Sociological Inquiry* 67(4): 409-430.

Benford, R. & D. Snow (2000) Framing processes and social movements: an overview and assessment. *Annual Review of Sociology* 26(1): 611-639.

Benson, R. (2009) Shaping the public sphere: Habermas and beyond. *American Sociologist* 40(2): 175–197.

Bolkestein, F. (1991, 12 September) Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt. *de Volkskrant*.

Borgatti, S. et al. (2009) Network analysis in the social sciences. *Science* 323: 892-895.

Bruggeman, J. (2008) *Social Networks: An Introduction*. NewYork: Routledge.

Bruggeman, J., V. A. Traag & J. Uitermark (2012) Detecting communities through network data. A comment on: The temporal structure of scientific consensus formation. Forthcoming in *American Sociological Review*.

Castellano, C., S. Fortunato & V. Loreto (2008) Statistical physics of social dynamics. *Review of Modern Physics* 81: 591-646.

Collins, R. (1998) *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Cambridge: Harvard University Press.

Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton, Princeton University Press.

Collins, R. (2007) Secularization: religious and political. *Sociologie* 3(2): 254-268..

Danon, L., A. Díaz-Guilera, J. Duch & A. Arenas (2005) Comparing community structure identification. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment* P09008.

Davis, James A. (1963) Structural balance, mechanical solidarity, and interpersonal relations. *American Journal of Sociology* 68(4): 444-462.

Davis, James A. (1967) Clustering and structural balance in graphs. *Human Relations* 20(2): 181-187.

Diani, M. & I. Bison (2004) Organizations, coalitions, and movements. *Theory and Society* 33(3-4): 281–309.

Doreian, P. & A. Mrvar (1996) A partitioning approach to structural balance. *Social Networks* 18(2): 149-168.

Durkheim, E. (1893/1997) *The Division of Labor in Society*. New York, Free Press.

Duyvendak, J. W., E. Tonkens & M. Hurenkamp (2010) Culturalization of Citizenship in the Netherlands. Managing Ethnic Diversity After 9/11. In: A.C. d'Appollonia & S. Reich (red.) *Integration, Security, and Civil Liberties in Transatlantic Perspective* (233-252). London, Rutgers University Press.

Duyvendak, J. W. (1999) *De Planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. The Hague: SDU.

Elias, N. (1939/1994) *The Civilizing Process*. Oxford, Blackwell.

Elias, M. & J.L. Scotson (1965) *The Established And The Outsiders*. London, Frank Cass.

Elias, N. (1964/1998) Group charisma and group disgrace. In: S. Mennell & J. Goudsblom (eds) *Norbert Elias on Civilization, Power, and Knowledge: Selected Writings* (104-112). Chicago, University of Chicago Press.

Elias, N. (1978) *What Is Sociology*? New York: Columbia University Press.

Elias, N. (1994) Introduction. A theoretical essay on established-outsider relations. In N. Elias & J. Scotson (Red.) *The Established And The Outsiders* (pp. xv-lii) Londen: Sage.

Elias, N. (1998) The changing balance of power between the sexes in ancient Rome. In: S. Mennell & J. Goudsblom (eds) *Norbert Elias on Civilization, Power, and Knowledge: Selected Writings* (pp. 187-214). Chicago: University of Chicago Press.

Emirbayer, M. & J. Goodwin (1994) Network analysis, culture, and the problem of agency. *American Journal of Sociology* 99(6): 1411-1454.

Emirbayer, M. (1997) Manifesto for a relational sociology. *American Journal of Sociology* 103(2): 281-317.

Entzinger, H. (2002) The rise and fall of multiculturalism. In: C. Joppke & E. Morawska (red.) *The case of the Netherlands. Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants In Liberal Nation-states*. London, Palgrave.

Eyerman, R. (2008) *The Assassination of Theo van Gogh. From Social Drama to Cultural Trauma*. Durham, NC, Duke University Press.

Ferree, M. M. (2003) Resonance and radicalism: feminist framing in the abortion debates of the United States and Germany. *American Journal of Sociology* 109(2): 304-344.

Ferree, M. & W. Gamson, J. Gerhards & D. Ruch (2002) *Shaping abortion discourse. Democracy and The Public Sphere in Germany and the United States*. Cambridge, Cambridge University Press.

Fiorina, M. P., S. J. Abrams & J. C. Pope (2005) *Culture War? The Myth of Polarized America*. New York: Pearson Longman.

Fiss, P. C., & P.M. Hirsch (2005) The discourse of globalization. Framing and sensemaking of an emerging concept. *American Sociological Review*, 70(1), 29-52.

Fortunato, S. (2010) Community detection in graphs. *Physics Reports* 486: 75-174.

Franzosi, R. (1999) The return of the actor. Interaction networks among social actors during periods of high mobilization (Italy, 1919-1922) *Mobilization* 4(2): 131-149.

Franzosi, R. (2004) *From Words to Numbers. Narrative, Data, and Social Science*. Cambridge, Cambridge University Press.

Fraser, N. (1991) Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy. In: C. Calhoun (ed) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MIT Press: 109-142.

Gamson, W. A. (1992) *Talking politics*. Cambridge, Cambridge University Press.

Gamson, W. & A. Modigliani (1989) Media discourse and public opinion on nuclear power: a constructionist approach. *American Journal of Sociology* 95(1): 1-37.

Goldey, G., et al. (2010) Union Professors: Framing Processes, Mobilizing Structures, and Participation in Faculty Unions. *Sociological Inquiry* 80(3): 331-353.

Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology* 78(6): 1360-1380.

Habermas, J. (1990) *Discourse Ethics: Notes on Philosophical Justification*. Cambridge, MA: MIT Press.

Habermas, J. (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Boston: MIT Press.

Hajer, M. (1995) *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*. Oxford, Oxford University Press.

Halsema, F. et al. (1 mei 2002) Stop de angst, herstel het vertrouwen. *De Volkstrant*.

Hirsi Ali, A. (6 maart 2004) Open brief aan burgemeester Job Cohen. *Trouw*.

Koopmans, R. (2004) Movements and media: Selection processes and evolutionary dynamics in the public sphere. *Theory and Society*, 33(3-4), 367-391.

Koopmans, R. & P. Statham (1999) Political Claims Analysis: Integrating Protest Event And Political Discourse Approaches. *Mobilization* 4(2): 203-222.

Koopmans, R., P. Statham, M. Giugni & F. Passy (2005) *Contested Citizenship: Immigration and Ethnic Relations Politics in Europe*. Minneapolis, Minnesota University Press.

Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, J. W., & M. Giugni (1995) *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Kuhn, T. S. (1962) *The structure of scientific revolutions* (3 ed.) Chicago: University of Chicago.

Lijphart, A. (1988) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem: Becht.

Mische, A. (2003) Cross-talk in social movements: reconceiving the culture network link. Social movements and networks. In: M. Diani & D. McAdam (eds) *Relational Approaches to Collective Action* (pp. 258-280). Oxford, Oxford University Press.

Poletta, F. (1997) Culture and its discontents: recent theorizing on the cultural dimensions of protest. *Sociological Inquiry* 67(4): 431-450.

Prins, B. (2002) The nerve to break taboos. New realism in the Dutch discourse on multiculturalism. *Journal of International Migration and Integration* 3(3-4): 363-380.

Prins, B. (2004) *Voorbij de Onschuld. Het Debat over Integratie in Nederland*. Amsterdam, Van Gennep.

Reichardt, J. & S. Bornholdt (2006a) Statistical mechanics of community detection. *Physical Review E* 74: 016110.

Reichardt, J. & S. Bornholdt (2006b) When are networks truly modular? *Physica D* 224: 20-26.

Roggeband, C. M. & R. Vliegenthart (2007) Divergent framing: the public debate on migration in the Dutch parliament and media, 1995-2004. *West European Politics* 30(3): 524-548.

Scheffer, P. (2000, 29 januari) Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*.

Schinkel, W. (2007) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie: aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen, Klement.

Schinkel, W. (2008) *De gedroomde samenleving*. Kampen, Klement.

Scholten, P. (2007) *Constructing immigrant policies*. Research and immigrant integration in the Netherlands (1970-2004) Enschede, Unpublished PhD-thesis, University of Twente.

Snow, D. A., R. Vliegenthart, Corrigall-Brown, C. (2007) Framing the French Riots. A Comparative Study of Frame Variation. *Social Forces* 86(2): 385-415.

Snow, D., E. Rochford, Steven Worden, Robert Benford (1986) Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review* 51(4): 464-481.

Soysal, Y. (1994) *Limits of citizenship: migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press.

Steinberg, M. (1998) Tilting the frame: considerations on collective action framing from a discursive turn. *Theory and Society* 27(6): 845-872.

Steinberg, M. (1999) The talk and back talk of collective action: A dialogic analysis of repertoires of discourse among nineteenth-century English cotton spinners. *American Journal of Sociology* 105(3): 736-780.

Traag, V.A. & J. Bruggeman (2009) Community detection in networks with both positive and negative links. *Physical Review E* 80: 036115.

Uitermark, J. (2012) *The Dynamics of Power in Dutch Integration Politics. From Accommodation to Confrontation*. Amsterdam, University of Amsterdam Press.

Van Praag, C. (1992) Bolkestein tegen de rest. *Socialisme en Democratie* 49(10), 409-417.

Vasta, E. (2007) From Ethnic Minorities to Ethnic Majority Policy: multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 30(5): 713-740.

Vega-Redondo, F. (2007) *Complex Social Networks*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
Wasserman, S. & K. Faust (1994) *Social Network Analysis*. Cambridge, Ma: Cambridge University Press.
Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
White, D.R. & U. Johansen (2005) *Network Analysis and Ethnographic Problems: Process Models of a Turkish Nomad Clan*. Oxford: Lexington.
WRR (1989) *Allochtonenbeleid*. The Hague: Sdu.